

Η ΗΘΙΚΗ, Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ Η ΙΔΕΑ ΤΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

ANNA ΝΙΚΟΛΑΙΔΗ , ΒΑ, ΜΑ, ΜΒΑ

Υποψήφια Διδάκτορας,
Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Κατά τον Πλάτωνα¹, ο δίκαιος τρόπος ζωής υπαγορεύεται από την γνώση του αγαθού, το οποίο ενυπάρχει στην ψυχή και δεν ταυτίζεται με τα οικονομικά αγαθά. Ο Αριστοτέλης διακρίνει τα αγαθά α) στα επαινετά, β) στα τίμια και γ) στα εξωτερικά αγαθά, τα οποία εξασφαλίζουν το «ζην», όπως αυτό χαρακτηρίζουν η κοινωνική θέση, η περιουσία, η σωματική ακεραιότητα και η ασφάλεια, με αποτέλεσμα μια καλή ζωή να είναι και μια ευτυχισμένη ζωή. Σε αντίθεση με τον Πλάτωνα που εστιάζεται στον τρόπο με τον οποίο γίνονται οι άνθρωποι καλοί άνθρωποι, ο Αριστοτέλης αναλύει στα «Ηθικά» επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο γίνονται ευτυχείς. Η ευτυχία αναζητείται για τον εαυτό της και για την διάρκειά της απαιτούνται η καλή γέννηση, η καλή υγεία, το κάλλος, η καλή τύχη, η καλή υπόληψη, οι καλοί φίλοι, τα καλά χρήματα και η καλοσύνη. Η αρετή αποτελεί το ύψιστο αγαθό και υποκινείται από το νου, το ιδιαίτερο γνώρισμα του ανθρώπου που απορρέει από την έλλογη φύση του.^{2,3}

Η αρετή είναι επίκτητη, καλλιεργείται με την πείρα από τη ζωή και τις πράξεις που σχετίζονται με την βασική ανθρώπινη δραστηριότητα. Οι αρετές περιλαμβάνουν α) τη λογική, η οποία αντιστοιχεί στη διανοητική ενέργεια, και β) τη δραστηριότητα που συμμορφώνεται με τη λογική, η οποία αντιστοιχεί στην ηθική βούληση. Ο Αριστοτέλης θεωρεί την αρετή εν μέσω δύο άκρων, της έλλειψης και της υπερβολής, και ως προς την ουσία και τον ορισμό, η αρετή είναι μεσότητα, η οποία δεν επιδέχεται μεταβολή προς τα άκρα^{4,5}.

Ο Αριστοτέλης αντιλαμβάνεται το νόμισμα ως ανθρώπινη επινόηση, η οποία δημιουργήθηκε από την ανάγκη σύγκρισης των αγαθών, προκειμένου να αποτελέσουν

---

¹ Πλάτων, Φαίδων και Πολιτεία

² Αριστοτέλης . Ηθικά Νικομάχεια, 1097, β25

³ Αριστοτέλης . Ηθικά Νικομάχεια, 1097, α12

⁴ Αριστοτέλης . Ηθικά Νικομάχεια, 1107, α6

⁵ John Burnet, *The Ethics of Aristotle*. Λονδίνο, εκδ. Methuen, 1900.

αντικείμενο συναλλαγής εκεί που υπάρχει ζήτηση, και αποτελεί τη βάση της οικονομικής και κοινωνικής προόδου, εφόσον καθίσταται σημαντική εγγύηση για τις συναλλαγές. Το νόμισμα, το οποίο τείνει πάντα στη μεγαλύτερη σταθερότητα σαν ένα μέτρο που πρεσβεύει τη συμμετρία και την ισότητα, επιτρέπει να διατιμηθούν τα αγαθά, με σκοπό την εξασφάλιση των συναλλαγών και επομένως την κοινωνική συνοχή. Όμως χωρίς συναλλαγές δεν νοείται κοινωνία, ούτε συναλλαγές χωρίς ισότητα, ούτε ισότητα χωρίς συμμετρία. Στην πραγματικότητα βέβαια δυσμεγέθη πράγματα δεν γίνονται σύμμετρα, στην ανάγκη καθίσταται αυτό αρκετά πιθανό.⁶

Σήμερα γνωρίζουμε πως δεν υφίσταται μια ενιαία διαχρονική ηθική για την επιχειρηματικότητα, οι κανόνες οφείλουν να οριστούν εξ' αρχής, καθώς και οι στόχοι μιας πραγματικά αποτελεσματικής ηθικής πέρα από την ηθικολογία και τον φαρισαϊσμό. Η κοινωνική οικονομία αποτελεί το μοναδικό δείκτη που έχουμε μέχρι σήμερα για την ανάπτυξη της ηθικής επιχειρηματικότητας, όπως αυτή νοείται ως ομαλή και δίκαιη συμβίωση για όλους χωρίς κοινωνικούς και οικονομικούς αποκλεισμούς. Η εταιρική κοινωνική ευθύνη δεν αποτελεί πανάκεια αλλά αποτελεί τμήμα της ηθικής επιχειρηματικότητας. Είναι σημαντικό να κατανοήσουμε πως εάν η επιχειρησιακή ηθική δεν συνδεθεί με την κοινωνική οικονομία, τότε η δράση των επιχειρήσεων γίνεται θολή και έρμαιο των εκάστοτε ολιγαρχικών επιχειρηματικών ελίτ.⁷

Εδώ αξίζει να σημειωθεί πως η ηθική επιχειρηματικότητα θα πρέπει να μειώσει και να σταματήσει την οικονομική κρίση και ανασχεση στην βάση τους, όπως η ηθική κρίση και διαφθορά αλλά και να απαντήσει στο ερώτημα της μίας ή πολλών θρησκευτικών, ιδεολογικών, εθνικών ηθικών, οι οποίες καθορίζουν και την αποτελεσματικότητα της ηθικής επιχειρηματικότητας. Ακολουθώντας αυτό το πλαίσιο, η ηθική επιχειρηματικότητα ενδεχομένως να μπορέσει να επιφέρει βελτίωση στα πλαίσια της επιχειρηματικότητας, τόσο του κράτους, όσο και της αγοράς. Στη σημερινή εποχή, η «αντιπαλότητα» οικονομικών και ηθικής κυριαρχεί στο κοινωνικό στερέωμα. Εκλαμβάνουμε τα οικονομικά ως μια θετική επιστήμη, σε απόσταση από τη φιλοσοφία,

⁶ Αριστοτέλης . Ηθικά Νικομάχεια, 1133β, 23

⁷ Τακτικός, Β. (2011). Κοινωνική οικονομία και ηθική επιχειρηματικότητα. Παρέμβαση σε συζητήσεις στοργυγλής Τραπεζής στο συνέδριο CEO & CSR money conference (Πέμπτη 5 Μαΐου), Athenaeum intercontinental.

ενώ αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της φιλοσοφίας και της ψυχολογίας του κοινού. Παρατηρείται όμως πως παγιδευμένοι στην αντίληψη πως «οικονομικά και ηθική είναι δύο μη εφραπτόμενα πεδία, τελικά αναγκαζόμαστε να παραδεχθούμε πως στην πράξη κανένα δεν μπορεί να αποφύγει τις συνέπειες του άλλου». Τα οικονομικά εργαλεία χρησιμοποιούνται ως στόχοι δημιουργώντας χάσμα μεταξύ της ηθικής και της πολιτικής, με αποτέλεσμα να θέτουν τη δημοκρατία σε άμεσο κίνδυνο⁸.

Από τους σύγχρονους οικονομολόγους, ο Sen ξεχωρίζει για την συνεισφορά του στα «οικονομικά της ευημερίας» (economics of welfare) με την διερεύνηση των πολιτικών και κοινωνικών πτυχών της σύζευξης ηθικής και οικονομίας και της συμβολής τους στη συγκρότηση μιας συνεκτικής θεώρησης της ελευθερίας και της ισότητας. Παρά την ουσιαστική, ποιοτική διαφορά ανάμεσα στον πολιτικά «ουδέτερο» χαρακτήρα της οικονομικής δραστηριότητας και την έντονα πολιτική -ηθική διάσταση της κοινωνικής δράσης, για τον Sen η ηθική και η οικονομία αποτελούν ανεξάρτητους χώρους σκέψης και δράσης. Κάθε μορφή οικονομικής ανάπτυξης (ευημερία, αγαθά) στηρίζεται αλλά και αναπαράγει κατά κύριο λόγο το κοινωνικό (και όχι αποκλειστικά δεοντοκρατικό) πλαίσιο πραγμάτωσης των δικαιωμάτων.⁹

Η πολιτική θεμελίωση των δικαιωμάτων της ισότητας και της ελευθερίας αντιτίθεται με ένα πλήθος κοινωνικών μεταβολών, με αποτέλεσμα μια οικονομική δυναμική που αποβλέπει σε μια σημαντική αναδιάρθρωση του υποκειμενικού αξιακού της υπόβαθρου, με όρια και εμβέλεια, οι οποίες εξαρτώνται από τη διερεύνηση των στοιχείων της πολιτικής και της κοινωνίας που παρεμβάλλονται διαμεσολαβητικά μεταξύ αξιών και οικονομίας. Επιχειρείται μια επαναδιαπραγμάτευση της παραδοσιακής διαμάχης του ωφελιμισμού με τη θεωρία των θεμελιακών δικαιωμάτων. Από τον ωφελιμισμό¹⁰ διατηρείται η στάθμιση της ηθικής ως μεγιστοποίησης των αγαθών, ενώ συμμερίζεται με επιφυλάξεις η αγωνία της ωφελιμιστικής θεωρίας για την

---

⁸ Φίλιππος Δραγούμης (2013). "Η ηθική πίσω από την κρίση. Σκέψεις για την ηθική φιλοσοφία εν μέσω οικονομικής κρίσης", εκδόσεις Άγρα.

⁹ Αλέκος Κουτσογιάννης (2006), The social content of human rights in Amartya Sen's theory of ethics and economics, *Social Cohesion and Development* 1 (2), 57-74.

¹⁰ Bentham J., (1789), *An Introduction to The Principles of Morals and Legislation*, ανατύπωση στο: Postena G., (ed.), (2002), *Bentham: Moral, Political and Legal Philosophy*, vol. 1 and vol. 2, Dartmouth.

εναρμόνιση της πολιτικής των ατομικών δικαιωμάτων. Είναι προφανές πως επιχειρείται η κριτική απέναντι στην αποπροσωποποίηση της δικαιοσύνης στον ωφελιμισμό ευνοώντας μια θεωρία της δικαιοσύνης. Η ηθική είναι για τον Sen οντολογικά διαφορετική από τον οικονομικό λογισμό, και ως προς τις συνέπειες και ως προς τις αξίες. Από την άλλη, στο επίπεδο των επιμέρους κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων, και συγκεκριμένα στην επίτευξη ευημερίας, κάθε απόπειρα απολυτοποίησης του διαχωρισμού ανάμεσα στους υποκειμενικούς στόχους της οικονομίας και της ηθικής είναι καταδικασμένη να καταθέσει ανασφαλή συμπεράσματα.

Στο κοινωνικό πεδίο, η αντίθεση των ηθικών θεωρήσεων και οικονομικών διαδικασιών αποκαλύπτεται μετά από την έρευνα των κεντρικών εμποδίων της δικαιοσύνης:

- 1) Δεοντοκρατικό μοντέλο (θεσμική διάσταση των δικαιωμάτων),
- 2) Διάκριση ισότητας-ελευθερίας (ελευθεριακή θεωρία),
- 3) Επικέντρωση στην ταύτιση του αγαθού με την «αντικειμενική» ηθική (Rawls - «πρωταρχικά αγαθά»),
- 4) Αποτίμηση των δικαιωμάτων με δείκτες φτώχειας και εισοδηματικών ανισοτήτων.

Η σαφής προτίμηση του Sen προς την υποκειμενικότητα των δικαιωμάτων τονίζει ιδιαίτερα τον ρόλο συγκεκριμένων κοινωνικών παραμέτρων στη διαμόρφωση της «πληροφοριακής βάσης» της δικαιοσύνης και των δικαιωμάτων. Εξετάζοντας το αξιολογικό περιεχόμενο της οικονομίας, οι αναλύσεις του Sen υπαινίσσονται ήδη ότι τόσο η ηθική, (δίκαιη και ελεύθερη τάξη πραγμάτων), όσο και η οικονομία (επιστήμη, παραγωγή, τεχνολογία), συναντώνται στην πραγματικότητα. Όμως ο διαχωρισμός της οικονομίας από την ηθική συνιστά μια αφαιρετική αντιμετώπιση της ηθικής διάστασης της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Αν ωστόσο, η σύγχρονη εποχή έχει επιβάλλει κατά το μέγιστο την υποχώρηση σε θέματα κοινωνικών δικαιωμάτων και δικαιοσύνης, μπροστά στην απαιτούμενη αύξηση της οικονομικής ανάπτυξης και αποδοτικότητας, με τις οι επιπτώσεις για την ίδια την οικονομία να είναι, κατά τον Sen, εξίσου ολέθριες.

Χωρίς να αρνείται τον γόνιμο ρόλο της μηχανιστικής προσέγγισης, ο Sen επισημαίνει ότι οι ηθικές θεωρήσεις μπορεί να συμβάλουν σημαντικά στην κατανόηση της φύσης πολλών κοινωνικών σχέσεων στην οικονομική επιστήμη. Ο τρόπος με τον

οποίο χειρίζεται την εν λόγω σύζευξη ηθικής και οικονομίας προϋποθέτει καταρχάς ότι ένας σημαντικός χώρος άντλησης των οικονομικών δεδομένων είναι εκείνος των κοινωνικών, αλλά ακόμη και κανονιστικών σχέσεων, ένας χώρος δηλαδή κατεξοχήν αξιακός, παρά τη συχνά αυτο-αναιρετική λειτουργία του.

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς πως η αυξανόμενη δυσπιστία για τη χρησιμότητα της ηθικής στην θεωρία των οικονομικών έχει ως αποτέλεσμα την υποχώρηση των «οικονομικών της ευημερίας» προς όφελος των «οικονομικών της πρόγνωσης», εφόσον η πραγματική ανθρώπινη δράση κυριεύεται από το ιδιωτικό συμφέρον και οι ηθικές επιταγές ευημερίας απαξιώνονται σε ένα σύνολο ιδεών χωρίς οικονομικό νόημα.

Με βάση την κεντρική θεώρηση του Sen, «η οικονομική και κοινωνική εξέλιξη και ευημερία πραγματώνονται μόνο εντός των ηθικών ορίων που θέτουν οι αξιώσεις περί ελευθερίας. Τα διαφορετικά επίπεδα έμφασης που κάθε φορά αποδίδονται είτε στην ισότητα (προς την πραγμάτωση συγκεκριμένων ελευθεριών) είτε στην ελευθερία είναι μια συνθήκη που δεν θα έπρεπε να επιδρά ανασταλτικά στην προοπτική επαρκούς «στάθμισης» ή θέσπισης κριτηρίου εδραίωσης των δικαιωμάτων (όπως, στη μέτρηση της φτώχειας) και κατά συνέπεια εδραίωσης της ίδιας της δικαιοσύνης».^{11,12}

Αν το κύριο μέλημα της προσέγγισης που εστιάζει στην ισότητα των ευκαιριών, ως ίση διανομή των «πρωταρχικών αγαθών» (δικαιώματα, ελευθερίες, ευκαιρίες, εισόδημα, πλούτος, συνθήκες αυτοσεβασμού)¹³, το ερώτημα της ελευθερίας μπορεί να απαντηθεί εύλογα από την ανάλυση της ισότητας στη δικαιοσύνη και στην ελευθερία που απολαμβάνουν οι άνθρωποι συνολικά. Τα παραπάνω προβλήματα στην πραγμάτωση της δικαιοσύνης προέρχονται από τη σύγκυση που μπορεί να προκαλέσει η ταύτιση των δικαιωμάτων της ελευθερίας και της ισότητας. Οι προτάσεις του Sen μπορούν να υπερβούν τόσο τα συμβατικά όρια της πολιτικής και της οικονομικής επιστήμης και εκτείνονται σε ιστορικές, κοινωνιολογικές και ανθρωπολογικές θεωρήσεις, σε σημείο που να είναι εμφανής η προσπάθεια του Sen να προσδιορίσει με

---

¹¹ Amartya Sen A., (2000α), Για την Ηθική και την Οικονομία, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 84-89.

¹² Φίλιππος Κ. Βασιλογιάννης, The Athens Review of Books 63, σ. 58-62.

¹³ Rawls J., (1972), A Theory of Justice, Oxford: Oxford University Press, σ. 82.

μεγαλύτερη ευκρίνεια τα όρια «δικαιοδοσίας» της ηθικής και της οικονομίας μέσω μιας δημιουργικής σύζευξής τους εντός του χώρου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹⁴.

Η απόδοση της ελεύθερης λειτουργίας των αγορών θα πρέπει παράλληλα να αντιμετωπίζεται ταυτόχρονα με τα προβλήματα ανισότητας των ευκαιριών -ατομικές ελευθερίες, ιδιαίτερα όταν η παρέμβαση από το κράτος πρόνοιας στην αγορά μπορεί να αποδυναμώνει τα επιτεύγματα της αποδοτικότητας¹⁵. Αντίστροφα, η περιορισμένη κρατική παρέμβαση στη λειτουργία της αγοράς, με έμφαση στον δημοσιονομικό συντηρητισμό έχει αποδειχθεί ολέθρια, τόσο σε οικονομικά θέματα, όσο και σε θέματα απόδοσης δικαιοσύνης.

Η δικαιοσύνη αποτελεί την ιδιότητα ή το γνώρισμα του δικαίου και ορίζεται ως αγαθό που δεν στοχεύει στην ευδαιμονία όποιου την ασκεί, αλλά στον άλλον άνθρωπο. Ο Αριστοτέλης διακρίνει το δίκαιο: α) *το διανεμητικό*, με βάση την αξία του προσώπου και β) *το διορθωτικό δίκαιο*, με βάση την αρχή της ισότητας, τα οποία απονέμονται από την δικαστική εξουσία και γ) *το δίκαιο της αμοιβαιότητας*, με βάση την ελεύθερη βούληση των μελών της πολιτικής μιας κοινωνίας και είναι ιδιαίτερα σημαντικό γιατί συνεισφέρει στην ενότητά της. Επισημαίνεται δε και τη διάκριση *γενική-ειδική αδικία και δικαιοσύνη* από τη νομική πραγματικότητα.

Η *ειδική δικαιοσύνη* αναφέρεται στα υλικά αγαθά εκείνα που γενικά εξασφαλίζουν την ευτυχία, όπως αξίωμα, περιουσία, ζωή ή σωματική ασφάλεια, αγαθά περιορισμένα ποσοτικά και επομένως επιδεκτικά κατανομής και για τον λόγο αυτό, αντικείμενα ανταγωνισμού μεταξύ των ανθρώπων.

Η *γενική δικαιοσύνη* αντίθετα αναφέρεται στα αγαθά που υπάρχουν σε αφθονία, για την απόκτηση των οποίων δεν προκαλούνται διαμάχες, όπως η γνώση, η ενάρετη πράξη, η προσφορά υπηρεσιών, η τεκνοποίηση κλπ. Η διαφορά μεταξύ *γενικής και ειδικής δικαιοσύνης* επικεντρώνεται σε τέσσερα σημεία: φύση, πηγή, αιτιολογική βάση και αντικείμενο. Η *γενική δικαιοσύνη* ταυτίζεται με το νόμιμο, συμπίπτει με τη γενική αρετή, οφείλεται σε διάφορα ηθικά κίνητρα και περικλείει το ποινικό δίκαιο και τη ποινική δικονομία. Η *ειδική δικαιοσύνη* αναφέρεται στο ίσο, αποτελεί ιδιαίτερη αρετή,

¹⁴ Amartya Sen A., (2000α), Για την Ηθική και την Οικονομία, Αθήνα: Καστανιώτης, σ. 84-89.

¹⁵ Amartya Sen., (2006α), Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία, Μετάφραση Αστερίου Ελ., Αθήνα: Καστανιώτης. (Τίτλος πρω- τοτύπου: Development as Freedom), σ. 164.

οφείλεται στη πλεονεξία και καλύπτει το ιδιωτικό (αστικό) δίκαιο και την πολιτική δικονομία. Όσον αφορά το *διανεμητικό δίκαιο*, υποκείμενο του είναι ο πολίτης, ενώ τα αγαθά που υπάγονται σε αυτό ανήκουν στο δημόσιο ή σε νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου (εταιρείες, ενώσεις, σύλλογοι), είναι οικονομικά, πολιτικά (αξιώματα) ή γενικά κοινωνικά (τιμές, τίτλοι κλπ.).¹⁶

Στα πλαίσια της κοινωνικής δικαιοσύνης, όταν η δημοκρατία διέπεται από τις χαμηλές κοινωνικά τάξεις, οι πλούσιοι πολίτες φορολογούνται για να μεταφέρουν χρήματα στους πτωχούς. «Ο αληθινός πατριώτης στη δημοκρατία πρέπει να φροντίζει με τέτοιο τρόπο ώστε η πλειοψηφία να μην είναι πτωχοί... πρέπει να φροντίζει να υπάρχει παντοτινή αφθονία. Και αυτό είναι επίσης προς όφελος των πλουσίων». Επειδή όλοι είναι με τον ίδιο τρόπο ελεύθεροι, θεωρούν πως είναι με τον ίδιο τρόπο ίσοι¹⁷ με την ισότητα να είναι ισότητα προς την αξία του καθενός, και όχι ισότητα μεταξύ στοιχείων με διάφορη αξία.¹⁸

Ο Amartya Sen μας παροτρύνει να εγκαταλείψουμε αυτή τη μάταιη αναζήτηση ιδανικών θεωριών δικαιοσύνης, όπως του Rawls¹⁹, οι οποίες αδυνατούν, κατά τον ίδιο, να μας προσανατολίσουν μέσα στον πραγματικό κόσμο και βρισκόμαστε αντιμέτωποι με τη συγκριτική αξιολόγηση και βελτίωση πραγματικών καταστάσεων^{20,21,22}. Στη ρωσική θεωρία της δικαιοσύνης, η αποφυγή της πρόκλησης βλάβης, είναι θεμελιωδώς καθήκον της δικαιοσύνης. Σε αυτό το σημείο η αρετή της αγαθοβουλίας δεν αρκεί. Είναι δυνατόν ο κόσμος να γίνει καλύτερος από μία απρόσωπη οπτική γωνία, ενώ συγχρόνως, να καταστεί λιγότερο δίκαιος από μία υποκειμενική άποψη των πραγματικών ευκαιριών; Η υπεροχή της προσεγγίσεώς του,

¹⁶ Αριστοτέλης . Ηθικά Νικομάχεια, ΣΤ 1141^α, 20-24

¹⁷ Αριστοτέλης . Πολιτικά Δ', 1300^α

¹⁸ Αριστοτέλης . Ηθικά Νικομάχεια, 1131^α, 22

¹⁹ John Rawls. (2006). Η δίκαιη κοινωνία: η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία. Μια αναδιατύπωση. Μετάφραση Φιλίμονος Παιονίδη, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις σ. 311.

²⁰ Φίλιππος Κ. Βασιλογιάννης (2015) The Athens Review of Books 63, σ. 58-62.

²¹ Amartya Sen, (2015) Η ιδέα της δικαιοσύνης, μετάφραση Γιώργου Χρηστίδη, επίμετρο Κωνσταντίνου Παπαγεωργίου (Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις, 2015), σ. 513

²² Ronald Dworkin, Justice for Hedgehogs (Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 2011), σ. 476.

η οποία έγκειται, στο ότι, αντιθέτως προς τις ωφελμιστικές αντιλήψεις του γενικού συμφέροντος ή της γενικής ευημερίας, ή προς τις αντιλήψεις της ισότητας ως προς τους πόρους²³ ή ως προς κάποια πρωταρχικά κοινωνικά αγαθά²⁴, «στην προσέγγιση της ικανότητας το ατομικό πλεονέκτημα κρίνεται με βάση την ικανότητα του ανθρώπου να κάνει όσα πράγματα έχει λόγους να εκτιμά».

Το ερώτημα, ωστόσο, κατά πόσον πράγματι τίθεται ζήτημα κοινωνικής επιλογής ως ζήτημα δικαιοσύνης μέσα στο θεσμικό πλαίσιο της συμβίωσης των ανθρώπων υπό φιλελεύθερες και δημοκρατικές αρχές – εφ’ όσον λαμβάνονται υπ’ όψιν τα δικαιώματά μας. Ο Sen από την ίδια οπτική γωνία πραγματεύεται και τα ζητήματα της ελευθερίας, της ελευθερίας και της ισότητας. Η θεώρησή του, ενώ δικαιολογεί την σημασία των ελευθεριών, όπως ο ίδιος παραδέχεται, «δεν είναι σε θέση να δώσει τη δέουσα προσοχή στα στοιχεία της ακριβοδικίας και της ισότητας στις διαδικασίες που σχετίζονται με την ιδέα της δικαιοσύνης».²⁵

Εδώ αξίζει να σημειωθεί η εν λόγω εναλλακτική προσέγγιση της δικαιοσύνης κατά τον Sen, στην οποία προτάσσεται ο ορθολογικός δημόσιος και κριτικός έλεγχος, και αναγνωρίζεται η συρροή πολλαπλών λόγων δικαιοσύνης που απαιτούν ειδική διευθέτηση, καθώς και η μη πληρότητα των αξιολογικών ιεραρχήσεών μας, υιοθετείται μια αμερόληπτη στάση, η οποία απαλλάσσεται από περιορισμούς και προκαταλήψεις, ιδέες που συναποτελούν την παράδοση του κοινωνικού συμβολαίου.

Η προσέγγιση του Sen ακολουθεί μιά εναλλακτική παράδοση, η οποία αποκλίνει στο ρεύμα του Διαφωτισμού, στην οποία εντάσσονται θεωρητικοί, όπως ο Μαρκήσιος του Condorcet, ο Jeremy Bentham και ο Karl Marx²⁶. Βέβαια, το κοινωνικό συμβόλαιο εστιάζει στη δυνατότητα μιάς απόλυτα δίκαιης κοινωνίας, ενώ η ετερόκλητη εναλλακτική προσέγγιση πραγματεύεται συγκρίσεις καταστάσεων

²³ Ronald Dworkin, *Justice for Hedgehogs* (Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 2011), σ. 476.

²⁴ John Rawls. (2006). *Η δίκαιη κοινωνία: η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία. Μια αναδιατύπωση. Μετάφραση Φιλήμονος Παιονίδη*, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις σ. 311.

²⁵ Amartya Sen, (2015) *Η ιδέα της δικαιοσύνης, μετάφραση Γιώργου Χρηστίδη, επίμετρο Κωνσταντίνου Παπαγεωργίου* (Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις), σ. 333.

²⁶ Dowd D., (ed.), (2002), *Understanding Capitalism: Critical analysis from Karl Marx to Amartya Sen*, London: Pluto Press. Dworkin R., (1977), *Taking Rights Seriously*, London: Duckworth.

πραγμάτων– ο οποίες εξετάζουν τον τρόπο με τον οποίο μπορεί να προαχθεί η δικαιοσύνη.

Η προσέγγιση της κοινωνικής επιλογής που ακολουθεί την εναλλακτική παράδοση κατά τον Sen, με ωφελμιστικούς μεν, αλλά και με απλουστευμένους όρους μεγιστοποίησης της συνολικής ικανοποίησης, δείχνει να συλλαμβάνει το πεδίο της κανονιστικότητας (normativity) με όρους ψυχολογικούς. Ο υπερβατολογικός θεσμισμός του κοινωνικού συμβολαίου, αναγνωρίζοντας μόνον ένα αίσθημα δικαιοσύνης, υπερέχει έναντι εναλλακτικών θεωρήσεων που αφήνουν – υποτίθεται – κανονιστικό χώρο για να διαδραματίσουν κρίσιμο ρόλο ευγενή συναισθήματα. Όμως ο Rawls, στρεφόμενος κατά του ωφελμισμού, εξερευνεί με έμφαση που αποδίδουν οι ωφελμιστές στον ρόλο της συμπάθειας κατά την πρόσληψη των ηθικών ιδεών, καθώς και της αγαθοβουλίας μεταξύ των ηθικών αρετών.

Αν και η συζήτηση για τις ηθικές αξίες είναι πλέον παγκόσμια, δυστυχώς στην χώρα μας, σε μια κοινωνία που έχει φτάσει σε αδιέξοδο λόγω έλλειψης αξιών και της ύπαρξης ανορθόδοξων και ναρκισσιστικών συμπεριφορών είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Άραγε έχουμε την βούληση να τις αποβάλλουμε και να κάνουμε μια νέα επανεκκίνηση σε μία νέα υγιή κατεύθυνση, στηριζόμενοι σε στην ύπαρξη τεσσάρων βασικών αξιών, της σύνσεης, της δικαιοσύνης, τους σθένους και της εγκράτειας, σε ένα σύστημα ελεύθερης αγοράς που προυποθέτει για τους εκφραστές και εφαρμοστές του, τόσο τεχνικές γνώσεις, όσο και ηθικές αξίες, με ένα σύστημα της αγοράς να ανθεί μόνο όταν λειτουργεί εντός ηθικού πλαισίου όπου η ασυδοσία τιμωρείται παραδειγματικά. Η βέλτιστη απόδοση της σύνδεσης των ηθικών αξιών με την οικονομία θα επιτευχθεί μόνο μέσα από μία ολιστική προσέγγιση, η οποία θα λαμβάνει υπόψη της, εκτός από οικονομία, την ιστορία, τον πολιτισμό, την επιστήμη, την τεχνολογία, το πολιτικό σύστημα και την εταιρική διακυβέρνηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αριστοτέλης . Ηθικά Νικομάχεια, 1097, β25
- Αριστοτέλης . Ηθικά Νικομάχεια, 1097, α12
- Αριστοτέλης . Ηθικά Νικομάχεια, 1107, α6
- Αριστοτέλης . Ηθικά Νικομάχεια, 1133, β23
- Αριστοτέλης . Ηθικά Νικομάχεια, ΣΤ 1141^α, 20-24
- Αριστοτέλης . Πολιτικά Δ', 1300^α
- Αριστοτέλης . Ηθικά Νικομάχεια, 1131^α, 22
- Βασιλογιάννης, Φ. (2015). The Athens Review of Books 63, σ. 58-62.
- Δραγούμης, Φ. (2013). "Η ηθική πίσω από την κρίση. Σκέψεις για την ηθική φιλοσοφία εν μέσω οικονομικής κρίσης", εκδόσεις Άγρα.
- Κουτσογιάννης, Α. (2006), The social content of human rights in Amartya Sen's theory of ethics and economics, *Social Cohesion and Development* 1 (2), 57-74.
- Πλάτων, Φαίδων και Πολιτεία
- Τακτικός, Β. (2011). Κοινωνική οικονομία και ηθική επιχειρηματικότητα. Παρέμβαση σε συζητήσεις στρογγυλής Τραπέζης στο συνέδριο CEO & CSR money conference (Πέμπτη 5 Μαΐου), Athenaeum intercontinental.
- Burnst, J. (1900). The Ethics of Aristotle, Λονδίνο, εκδ. Methuen.
- Bentham J., (1789), An Introduction to The Principles of Morals and Legislation, ανατύπωση στο: Postena G., (ed.), (2002), Bentham: Moral, Political and Legal Philosophy, vol. 1 and vol. 2, Dartmouth.
- Dowd D., (ed.), (2002), Understanding Capitalism: Critical analysis from Karl Marx to Amartya Sen, London: Pluto Press. Dworkin R., (1977), Taking Rights Seriously, London: Duckworth.
- Dworkin,R. (2011). Justice for Hedgehogs (Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, σ. 476.
- Rawls J., (1972), A Theory of Justice, Oxford: Oxford University Press.
- Rawls, J. (2006). Η δίκαιη κοινωνία: η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία. Μια αναδιατύπωση. Μετάφραση Φιλήμονος Παιονίδη, Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις σ. 311
- Sen A., (2000α), Για την Ηθική και την Οικονομία, Αθήνα: Καστανιώτης.

Sen A., (2006α), Η Ανάπτυξη ως Ελευθερία, Μετάφραση Αστερίου Ελ., Αθήνα: Καστανιώτης. (Τίτλος πρω- τοτύπου: (1999), Development as Freedom).

Sen, A. (2015) Η ιδέα της δικαιοσύνης, μετάφραση Γιώργου Χρηστίδη, επίμετρο Κωνσταντίνου Παπαγεωργίου (Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις), σ. 333.